

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.091>
УДК 94(477)(930)“1933”

Лариса ЯКУБОВА

докторка історичних наук, член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
lyakubova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3651-4225>

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ГОЛОДОМОРУ У ФОРМУВАННІ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ (НА ПРИКЛАДІ ГРОМАД ЕТНІЧНИХ МЕНШИН)*

Мета — аналіз впливу голодотворних технологій на стан масової свідомості в місцях розселення етнічних меншин УСРР. **Методологічною основою** є принципи історизму, науковості, проблемно-хронологічний, застосовані в концептуальній рамці тоталітарних студій. **Наукова новизна** полягає в розкритті на прикладі громад етнічних меншин радянської України алгоритмів тоталітарної трансформації масової свідомості, що відбувалося за вирішального впливу трагедії Голодомору. **Основні результати.** На прикладі мешканців національних районів, сільрад, сіл УСРР відображено тоталітарну трансформацію сфери ментальності, індивідуальної та групової поведінки. Показано визначальну роль політичної інструменталізації штучного голоду у затвердженні тоталітарної комуністичної системи.

Ключові слова: національні ради, національні райони, тоталітаризм, Голодомор, хлібозаготівлі, геноцид, геноцидні практики, терор, репресії, «дерев'яна мова», конформізм, «класова війна», тоталітарна трансформація суспільства, тоталітарна атомізація.

* Публікацію здійснено за підтримки дослідницького гранту Науково-освітнього центру вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (HREC).

Цитування: Якубова Л. Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби (на прикладі громад етнічних меншин). *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 91—111. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.091>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Геноцидні практики, як засвідчує досвід ХХ ст., є кульмінаційною константою, інструментом затвердження і квінтесенцією тоталітарної системи [1]. Розмах індивідуальних та масових репресій, системність їх застосування як інструментів соціальної інженерії створили масштабне емпіричне поле з потужною аксіологічною складовою. Його опрацювання в контексті викликів сучасності набуває нових конотацій. Зокрема подальшого дослідження потребують віднайдені керівним складом ВКП(б) / КП(б)У впродовж Голодомору й оптимізовані надалі алгоритми концептуалізації, здійснення та нормалізації геноцидних практик. Не менш вдумливого аналізу потребують спричинені Голодомором зміни масової свідомості, які, з одного боку, уможливили запровадження геноцидних практик у життя, а з іншого — нормалізували репресії та геноцид дискурсивно.

Доба суцільної колективізації та Голодомору складають подієву цілісність, пов'язану нерозривністю причинно-наслідкових зв'язків. За результатами змін, що відбулися на масовому рівні, можна казати про епохальний злам, який досі справляє вагомий вплив на всі сфери життя нащадків тих подій, сферу міждержавних відносин, посттоталітарний транзит України й Росії. В основі проблем «винайдення» та, відповідно, світоглядного конфлікту новітньої ідентичності українців і росіян перебуває парадигмальний конфлікт історичних пам'ятей, про Голодомор зокрема. Парадигма катастрофи, з одного боку, нормалізується більшовицькими політичними інструментами (як то відбувається в РФ); з іншого — часто перетворюється на історичний міф, що блокує чи питомо гальмує низку напрямів наукового дослідження Голодомору (цей тренд досі має певний вплив в Україні). Виникають потужні диспропорції в колосальній на сьогодні історіографії Голодомору [2], тиражування / калькування давно реконструйованої хронології катастрофи, скандальна політична інструменталізація проблеми чисельності втрат [3], периферійність, етнізація Голодомору тощо. Значною мірою дроблення і звуження концептуальної рамки дослідницьких інтересів спричиняються масштабом травматичності проблематики. В окресленій ситуації започаткування та розвиток нових напрямів голодоморних студій сприятимуть не лише поглибленню сучасних знань про цю ключову подію української історії ХХ ст., а й питомо доповнюватимуть глобальну історію. Передусім ідеться про (пост)колоніальні та (пост)тоталітарні студії.

У пропонованій статті на основі раніше не використовуваних дослідниками документів, збережених у Центральному державному архіві громадських об'єднань та українців, здійснено спробу концептуалізації інструментарію Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби на прикладі етнічних меншин УСРР на кульмінаційному етапі трагедії, тоді, коли власноруч написаний Й. Сталіним директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. прирік голодуюче українське селянство на смерть у заблокованому чекістськими кордонами величезному гетто [4, С. 32]. Керівна верхівка КП(б)У в особі першого секретаря ЦК С. Косіора проголосила на пленумі 5 лютого 1933 р., що провал хлібозаготівель 1932 р. обумовлюється «помилками» парторганізації, тож їх слід виправити за будь-яку ціну, адже жодні «об'єктивні причини» не мають вирішального впливу

ву на рішення ЦК ВКП(б) [5, С. 352—353]. Україна була заблокована, пересування всередині республіки суворо контролювалися. Розпочався колосальний за масштабами соціальний експеримент в ізольованій «лабораторії», де відповідно до телеграми Й. Сталіна від 1 січня 1933 р. почали вилучати все наявне зерно. Вже восени 1932 р. хлібозаготівлі перетворилися на масштабну каральну акцію, але вони меркли порівняно з тим, що розпочалося у січні 1933 р. Алгоритми кампанії відверто описані в листі В. Затонського до ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель в Одеській обл. (22 січня 1933 р.) [6, С. 610—615]. Взимку 1933 р. каральна акція з «чорнодошкових» сіл і колгоспів перекинулася на всю республіку. І саме її впровадження у життя ознаменувало перетворення вже не лише владної системи, а й самого суспільства на тоталітарні.

Голодоморні механізми, алгоритми репресивних практик, що їх супроводжували, та подієва складова трагедії 1932—1933 рр. раніше висвітлювалися авторкою в низці публікацій [7—10]. Додамо, що становище в місцях компактного розселення етнічних меншин УСРР уже восени 1932 р. було відчайдушним, хоч і мало свою специфіку: національні райони й сільради Південної та Східної України виявилися заручниками шалених темпів суцільної колективізації; Пулинський німецький і польський Мархлевський райони — вимокання ярових посівів та картоплі; єврейські містечка Правобережжя — системи постачання за так званим 3-м розрядом, в основу якого були покладені прибутки від мірчука (за відсутності зерна він мінімізувався); в болгарських, албанських, гагаузьких поселеннях вирувала епідемія малярії та сухот; в єврейських колгоспах Одещини давалася взнаки непідготовлена переселенська кампанія. І все ж центральним агентом катастрофи стали спущені на місця нереальні (хоч і зменшені порівняно з 1930—1931 рр.) плани хлібозаготівель. Механічно й педантично влада через своїх агентів, організованих у міцно спаяні бригади, спочатку силоміць заганяла в колгоспи, а потім оббирала ті колгоспи до нитки. Методика роботи була простою та на першому етапі ефективною: кілька тижнів поспіль вибивали хліб, а як тільки темпи здачі падали, актив хлібозаготівельників отримував партійні стягнення й замінювався на іншу команду¹. Застосування цієї технології перетворило практично всіх селян — і колгоспників, й одноосібників — на люмпенів, що втратили владу над власним життям.

В основі стрімкої соціальної деградації перебувало безмежне, нічим і ніким не стримуване насильство «бригад», «уповноважених», «активістів», місцевої влади, партійно-комсомольських осередків, що виступали своєрідним «тараном» суцільної колективізації та хлібозаготівельних кампаній 1930—1932 рр. Інструментарій упокорення одноосібного й колгоспного селянства в «нацменселах» не відрізнявся від загальноукраїнських трендів: силове кількадобове утримування учасників зборів у приміщенні сільради (матерям-годувальницям при цьому забороняли відлучатися до немовлят); незаконні арешти;

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6277. Арк. 54.

тортури і тримання в непридатних приміщеннях; пограбування під виглядом «розкуркулення»; прилюдне приниження гідності; створення гетто («висілів», «ярків»); обкладання нищівними штрафами та податками; дострокове стягнення кредитів; припинення обслуговування МТС; примусове вилучення всього наявного зерна; залучення неповнолітніх (школярів і комсомольців) до акцій розкуркулення², трудові мобілізації — з приниженням гідності й каральним компонентом; облави; «вакханалія у житлових справах» — як інструмент соціального терору³, зрештою — демонстративні вбивства непокірних чи доведення до суїциду, що минали без жодних наслідків для «активістів».

Влада не стримувала людиноненависницьких методів «низової ініціативи», народжених у контексті другого комуністичного штурму. Понад те, до весни 1933 р. вона потурала свавіллю заряджених ідеями класової / ідеологічної / історичної вищості / обраності фанатиків комунобільшовизму, протистояти яким не було сил ані в місцевого населення, ані в державних органів. Розв'язавши останню, як тоді виголошувалося, фазу «класової війни», Кремль і його емісари в УСРР видали карт-бланш на «революційну репресивну акцію» й завершальну фазу оформлення тоталітаризму в його комунобільшовицькій версії з властивою їй деформацією та деградацією соціальних, державних, правових інститутів (навіть у тому обмеженому вигляді, як вони існували впродовж політики коренізації).

Прискорено розкладалися імітаційні органи «захисту революційної законності». В листі наркома юстиції й генерального прокурора УСРР Василя Полякова та прокурора Верховного суду УСРР Лева Ахматова до всіх працівників прокуратури (18 лютого 1933 р.) йшлося, зокрема, про розстріли вагітних, дітей і старих за крадіжки їжі. Зауважувалося, що на 20 грудня 1932 р. народні суди винесли 773 смертних вироки, 360 з яких було скасовано. «Працівники юстиції замість систематично наполегливої, вдумливої роботи проявляють у багатьох випадках надмірну нервовість, суєтність і, захоплюючись кількістю, забувають про політичну якість судової репресії»⁴. Розгортався справжнісінький «розгул надзвичайщини»: арешти практикували й політвідділи МТС та радгоспів, і голови сільрад та колгоспів, і секретарі партосередків та ін.

Однак прокурорів УСРР цікавила не жорстокість активістів, а «політичний резонанс». В. Полякову йшлося про низові тоталітарні налаштування, призвичаювання до «надзвичайщини» та їх політичну інструменталізацію. Органи

² Типовий «урок розкуркулювання», проведений місцевим учителем, згадував Тихон Зайцев із с. Шульгинка на Луганщині: «Коли почалося розкуркулювання, навчався у сьомому класі. Пам'ятаю, як ранньою весною класний керівник водив нас, учнів, розкуркулювати одну сім'ю, у якій було багато дітей. Прийшли ми всім класом, відігнали на колгоспний двір худобу і гусей. Потім роздягнули дітей і винесли дещо з хати, майже все те поділили поміж собою. Учитель взяв собі нові чоботи, жіночі хустки, кілька відрізів мануфактури» (цит. за: [8, С. 62]).

³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6390. Арк. 85.

⁴ Там само. Арк. 39—40.

прокуратури, суди й усі «органи репресії» мали, на його думку (а, отже, на думку партії) використовуватися не просто як «орган пролетарської диктатури», а як інструмент «боротьби за хліб». Варто лише подбати ще про «політичний розголок» і готуватися до весняної сівби. Саме тому напучування очільника прокурорів республіки до підлеглих зводилися до наступного: «Десятки тисяч засуджених за нездачу хліба, за розкрадання майна, розбазарювання мірчука та інші злочини — це значний і суворий удар по дезорганізаторах соціалістичного будівництва. Але цей удар має бути завданий ще більш організовано і, при цьому, винятково доцільно»⁵. За результатами розгляду подання В. Полякова М. Хатаєвич дав настанову: «В камерах прибрати!», незаконно заарештованих звільнити, впродовж доби спустити директиву з поясненням, хто може заарештовувати (органи суду, прокуратура, міліція), переглянути незаконні справи й розвантажити бупри (будинки примусових робіт)⁶. Тим часом люди вже морально зломлені — троє на 1 кв. м у неопалюваних приміщеннях без вікон, вони нікуди не розходяться⁷. І все тому, що фактично не мають куди повернутися — масу заарештованих дали місцеві активісти та народні суди.

Умови утримання «непевного» соціального контингенту цілком зіставні з 1937 р. Антисанітарія. В камерах немає можливості ані сидіти, ані лежати. Їжі немає. Тиф. Сидять по черзі. Заарештованих пропонують вивезти за межі області. Насамперед пропонують «розвантажувати» бупри від старих, інвалідів, нездатних пересуватися, а таких дуже багато... В документі за підписом народного комісара юстиції й генерального прокурора республіки В. Полякова стосовно Одещини ставилася вимога «допомогтися того, щоби в районах міліції не етапувалися в допри контингенти, які збільшують відсоток смертності»⁸.

Привертають увагу як факти, так і рефлексії на причини арештів, умови утримання та обставини смерті в місцях утримання. В документі, зокрема, йшлося про стару, засуджену на 2,5 роки позбавлення волі за знайдені 10 колосків, при цьому факт їх крадіжки не встановлений, а бідняка — на 5 років за те, що його виявили поблизу посівів⁹ — тобто за намір «украсти». Отже, підставою арештів виступало розкрадання (чи відповідний задум) колгоспної / спільної власності (формально — власності й тих, хто вкрав). У цьому нюансі виявляється справжня суть колективізації — експропріація селянства як класу: віднині йому не належить ані його життя, ані плоди його праці, ані засоби виробництва. Під гаслом «боротьби з розкраданням соціалістичної / колективної власності» ВКП(б) / КП(б)У «боролися» спочатку за експропріацію селянської власності, а потім — репресивно виробляли рефлекс страху перед власністю державною, яка називалася колективною. Буквально — одержавленою власністю, до котрої, як засвідчують масові джерела, зараховувалися не

⁵ Там само. Арк. 25.

⁶ Там само. Арк. 39—40.

⁷ Там само. Арк. 36—38.

⁸ Там само. Арк. 59.

⁹ Там само. Арк. 86.

лише засоби виробництва та худоба, але й побутові речі (наприклад, ступа) чи їжа (ті самі 10 колосків). Тобто — буквально все.

На селі внормовувалася добре відома за джерелами першого комуністичного штурму сваволя («беспредел»), що поставала в нескінченній вервечці індивідуальних і колективних трагедій. Та й поміж них виділяється «кейс Чемоданової» — секретарки районного парткомітету (РПК), більшовички з 1918 р., селянського походження, на думку обласного виконавчого комітету (ОВК) була однією з найкращих керівниць), що трапився у жовтні 1933 р. в національному російському Путивльському р-ні тодішньої Чернігівської обл. В доповідній записці очільника комісії від ЦКК¹⁰ КП(б)У Макаренка описано, як зирянка Чемоданова, надіслана до УСРР колективізувати російський національний район, створила навколо себе кримінальне угруповання, яке тероризувало й визискувало місцеве населення. Один із голів сільради, чотири рази засуджений і залишений на посаді, прибув з Уралу. Очолювана ним сільрада керувала за допомогою «мордобою». Суми розтрат у районі сягнули 100 тис. руб., і все це під гаслами «боротьби за хліб». Злочинна група забезпечувала високі показники виконання «суспільно-політичних кампаній»¹¹. Сваволя активістів була інструментом влади, котру, як і всюди, цікавили не методи досягнення її настанов, а результат — план хлібозаготівель на 25 вересня 1933 р. виконаний на 78 % (одноосібники — 94 %), озимого посіву — на 84 %, колективізації — на 65 %.

Подібні випадки зустрічаємо чи не в усіх національних районах. Вони унаочнюють картину моральної та соціальної деградації, що охопила всі етнічні громади, ба навіть консервативні етноконфесійні анклавні. Чого вартий лише сюжет зі вбивством дружини секретаря партосередку Немятого (с. Вел. Загорівка). Суд визначив злочинцеві покарання у вигляді «1 року примусових робіт кваліфікаційної праці за місцем служби» з таким формулюванням: «Цей злочин учинений унаслідок того, що впродовж усього життя він не спрямував вольових зусиль своєї дружини на суспільно-корисну справу, не звільнив її від хатніх обов'язків, унаслідок чого стався розрив їхніх світоглядів, що й спричинило вбивство (“повлекло за собою”»¹².

Характерне формулювання «повлекло за собою» стає загальним лейтмотивом панорами масового людиноубивства на етапі хлібозаготівель зими 1933 р. За фактом ішлося про «буллу Кремля» на порушення «революційної законності» в усіх його виявах — «штрафне свавілля»¹³, адміністративне переслідування, фізичне насильство, аж до вбивств. У всіх обстежених Макаренком селах спостерігалася аналогічна картина. Вигадливі сільрадівських активістів не було меж. Серед найбільш одіозних випадків: показовий опис публічної фізичної розправи над колгоспницею Немикіною секретаря комсомольського осередку Литовченка (с. Ядути) або ж позасудовий розстріл Григорія Дубінського

¹⁰ Центральна контрольна комісія.

¹¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6390. Арк. 112.

¹² Там само. Арк. 115.

¹³ Там само.

за крадіжку пів пуда картоплі (організатором знущань і страти був секретар парторганізації Шкорупут, залишений прокурором на посаді без жодних наслідків)¹⁴. Настанова вищих органів прокуратури партійців-злочинців «у тюрму не саджати» розставляла пріоритети. «Бойовий кулак» місцевої влади складала рецидивісти, котрі «в умовах непокараності продовжували чинити свавілля, що межувало з бандитизмом»¹⁵.

Завершував Макаренко свою викривальну записку незмінним «класово-вірним» пасажем, мовляв, «за спиною непокараних сільських працівників, навіть якщо вони віддані радянській владі, стоїть куркуль “з нагайкою, на кінці якої залізо” чи куркуль, котрий споює сільських працівників, що втратили класове чуття, і проводить через останніх свою справу проти заходів партії та уряду»¹⁶. А тим часом «кейс Чемоданової» про те, як керівництво національного району в повному складі перетворюється на злочинне угруповання, економічно знищує цей район, а за результатами розбою переводиться на аналогічну роботу вже до іншого району, а то й отримує підвищення. Крім того, ця справа про те, як політичними умовиводами ВКП(б) / КП(б)У обернула соціоцид на ідею «священної» соціальної війни. І, слід наголосити, така риторика мала живу підтримку у соціальних низах села, які призвичаїлися до місії «гегемона» та життя коштом трудівників-односельців.

Жупел «куркульської загрози» як універсального «іншого» та «виховний приклад» його «ліквідації як класу» відіграв непересічну роль в атомізації сільського соціуму й політичному «роззброєнні» селянства. Влада спромоглася упередити / придушити / унеможливити масовий спротив саме завдяки вправній переадресації соціального напруження на цього універсального «ворога» — того самого, що, подібно фантому, з'являвся в усіх звітних документах і «підбурював», «здійснював антипартійну, антирадянську агітацію», «розбещував активістів», «зводив наклепи на політику партії та уряду», «ховав хліб», «брехав, що хліба не лишилося», «підбурював до волинок і повстань», «дискредитував органи влади» й т. д. Зрештою, як згадував П. Григоренко, С. Коціор звинуватив «куркуля» в намаганні «згноїти хліб, щоб кістлявою рукою голоду задушити радянську владу» [12, С. 94]. Сама ж влада — некомпетентна, фанатична, жорстока, цинічна — залишалася поза парадигмальною рамкою нової комунобільшовицької реальності, де добро та зло мінялися місцями.

Вражає не лише байдужість влади до жахливих форм розв'язаної нею соціальної війни, а й nereагування місцевих управлінців на масштабування голоду, байдужість їх до масової смертності¹⁷. Новоприбулі «вповноважені» чують від керівників: про голод не можна казати. Приміром, про це прямо заявив голова однієї з сільрад Великолепетиського р-ну Савранський: «Відповідно до остан-

¹⁴ Там само. Арк. 116—119, 120.

¹⁵ Там само. Арк. 121.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. Спр. 6277. Арк. 2.

нього листа секретаря обкому КП(б)У тов. Хатаєвича, ніби заборонено про це вести мову і запропоновано не загострювати уваги»¹⁸. Примітно, що у своїй доповідній Й. Сталіну М. Хатаєвич відхрещувався від розпоряджень, скидаючи провину на низовий апарат: «До половини ж лютого на всі ці випадки й факти опухання від голоду та голодних смертей не тільки ніхто не звертав жодної уваги, але вважалося антипартійним і хибним на це реагувати. Як я нині особисто з'ясував, секретар Верхньо-Токмацького сільосередку т. Зінченко (В. Токмацький район) опух від голоду і не повідомляв про це райпарткому, остереігаючись, як би його не звинуватили в опортунізмі» [6, С. 724]. Справжня ж позиція секретаря ЦК КП(б)У виявляється в іншому документі, в його резолюції на берегах доповідної секретаря Коларовського РПК Стоянова, що по суті зводиться до такого: вповноважений серйозно вирішив, що його послали рятувати людей?! Стоянова — замінити на працівника від області «помічніше»¹⁹.

Місцеві управлінці назагал добре усвідомили: слід удавати, що голоду немає й рапортувати про «досягнення». Існування в режимі «наказ — виконання» ставало єдиною можливістю. Навесні 1933 р. листування районних та обласних функціонерів оберталось навколо тез «ніхто не покарааний», «плани відсутні», «дайте директиву!»²⁰. Всі виробничі процеси перетворювалися на «щоденну боротьбу парторганізації за виконання рішень пленуму на окремих ділянках»²¹. Упродовж 1933 р. крихти живого у сільських і селищних радах атрофуються / знищуються. Ради (за коренізації вони доволі часто виступали агентами місцевої ініціативи) перетворюються на безвільних статистів усвідомлено здійснюваного Кремлем людиновбивства. М. Хатаєвич скаржився Й. Сталіну, що райони досі очолюють люди, на яких не можна покласти, накази виконують механічно, «ніякі заклики, директиви, організаційний напір на них майже не діють»²². Іншими словами, три роки кадрового хаосу — це свого року сито з відбору тих, хто спроможний виконувати будь-які накази. Підсумок: «Ці люди зараз перебувають у морально-розхристаному стані. Більша частина цих працівників через певний час, безперечно, очухається і буде чесно (тобто віддано — Л. Я.) працювати, але не як секретарі РПК і голови райвиконкомів, для такої роботи вони взагалі слабкі»²³.

За класичним сценарієм (Г. Арендт) тоталітаризм «з'їдає» одну державну й соціальну інституцію за іншою. Замість живих інститутів і низових об'єднань (зокрема кооперативів) залишаються мертві оболонки, які вправно імітують життя. Цим напівмертвим оболонкам вдається «не помічати» голоду аж до кінця лютого 1933 р., коли гостро постає проблема весняної засівної. Тоді з'ясовується, що опухлих можна і треба рятувати — адже хтось має засіяти поля відсутнім

¹⁸ Там само. Арк. 97.

¹⁹ Там само. Арк. 190.

²⁰ Див. записку на ім'я секретаря обкому Григор'єва (копії Хатаєвичу та Попову) від Білаша (Там само. Арк. 119—124).

²¹ Там само. Спр. 5848. Арк. 189.

²² Там само. Спр. 6277. Арк. 111.

²³ Там само. Арк. 112.

насінням (республіка, за тогочасними джерелами, засипала лише 10 % від потреби). Виявляється, що замовчування голоду низовою ланкою влади нічого не гарантує. Вкотре саме вона призначається винною за катастрофічну селянську політику більшовицьких фанатиків. Загальний і типовий висновок: «Попереднє керівництво РПК та РВК²⁴ не звертало належної уваги на нацсела. Усі вони, як і члени мобілізаційних бригад та місцевий актив мусять бути покарані та отримати партстягнення»²⁵.

Наслідки для управлінської верстви катастрофічні. Типовий алгоритм знаходимо в матеріалі для секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У О. Соколова та наркома юстиції В. Полякова авторства заступника облпрокурора Геца (5 лютого 1933 р.) «Про смертність і захворювання в національних селах Н. Василівського району». Підсумовується матеріал описом управлінської неспроможності постійно змінюваних кадрів (усі місцеві керівники — ледарі, п'яниці, крадії, хворі, а то й інваліди, яким несила сидіти за присутності «вповноваженого»²⁶, чи то «куркулі», вислані, репресовані, втекли, як у с. Воргманко та с. Девненське²⁷). Серед запропонованих заходів — переміщення на іншу роботу, адміністративна й партійна відповідальність. А разом із тим відлучення від постачання.

Система забезпечення (картки, пайки) перетворилася на безвідмовний інструмент розбудови нової вертикалі. Обласні та районні центри розподілу продовольчої (насіневої) допомоги, а навесні 1933 р. — гарячих сніданків у полі створили потужний інструмент управління селянством. Окрема стаття — фонди постачання службовців, червоних партизанів і кустарів. Джерела свідчать: «неорганізоване населення не постачається зовсім»²⁸. Тобто, якщо людина перебуває поза організацією й, відповідно, картковою системою чи системою спецрозподільників — її немає. Як і відсутні дієві інструменти протидії. Небагатий вибір висловлення невдоволення / протидії / виживання існував передусім у прикордонних регіонах, де була можливість часто ціною життя («хай краще вб'є червоноармієць на кордоні, ніж далі переносити голод. Я працювала все літо в колгоспі, а нині голоду»²⁹) вирватися з радянського «раю».

Привертають увагу алгоритми налаштування оптики рефлексій на факти масових голодування і смертності. Секретні доповідні записки та аналітичні матеріали перетворюються на багатосторінкові опуси, де мор подається у смисловій зв'язці «бідняк — середняк — кількість трудоднів — одноосібник — антирадянський елемент». Пошуки «формули викладу» періодично набирають курйозного / гротескного вигляду, як у доповідній записці «Про захворювання малярією та факти голоду в Ново-Василівському районі», адресованій М. Хата-

²⁴ Районний виконавчий комітет.

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6277. Арк. 73.

²⁶ Там само. Арк. 67.

²⁷ Там само. Арк. 69.

²⁸ Там само. Арк. 96.

²⁹ У документі йдеться про прагнення врятуватися в Бессарабії, висловлене колгоспницею Дубоссарського р-ну Коцкан (Там само. Спр. 6276. Арк. 111).

евичу: «Масове поширення цинги — особливо розповсюджена захворюваність серед колгоспу “Червоний партизан”, який виконав річне завдання хлібозаготівлі на 38 %»³⁰. Зрештою через відсутність логічного зв’язку поміж фактами (оскільки від голоду цілими родинами вимирали не лише «ледарі», а й «ударники») від марної справи «класового» ранжування відмовилися. Натомість повсякчас наголошувалося на моренні членів сім’ї голодом і приховуванні хліба, «симуляції голодування» як складової «контрреволюційної роботи ворогів радянської влади»³¹. За висловом М. Хатаевича з інформаційного листа С. Косіору та Й. Сталіну, «“пухлі” настрої розповсюджуються наче зараза і з ними доводиться, і доведеться жорстко боротися»³² [5, С. 427]. Замовчування масштабів Голодомору перетворювалося на окремих вид «мистецтва». Власне для місцевих і районних управлінців після усвідомлення неможливості донести реальний стан справ до вищого керівництва на проблему перетворювалося саме винайдення «формули» звітування, що могла б втиснути страшну реальність хоч в якийсь прийнятний формат, котрий не спричинив би репресії стосовно них особисто.

На справжнє надзавдання воно перетворювалося у частині повідомлень про канибалізм. І вони чимдалі прикметніші. На Білоцерківщині й Уманщині, зокрема в єврейських містечках і сільрадах, таких випадків у квітні — 104, у травні — 244. У с. Галінове два брати відрізали один одному вуха і з’їли, за два дні обидва померли. Померлих не реєструють, їх їдять³³. Втиснути страшну реальність у формат, що його створювали постанови партії та уряду, не було жодної можливості. Тому у численних звітах, інформаційних матеріалах і доповідних записках ішлося про те, хто й чому голодує, ким вони є за соціальним станом, як забезпечити виконання політично-господарських кампаній силами вмираючого населення, але аж ніяк не про те, як зупинити голод.

Пасажі назагал типові. Одноосібники проддопомоги не отримують. «Нааявні багато випадків опухання і смертностей серед зразкових колгоспників і колишніх червоних партизанів». Дравовський район: «[...] у колгоспника Барвета, в якого 2 сини у Червоній армії і який в 1932 р. виробив 800 трудоднів, вся родина лежить опухлою. Таких випадків є кілька»³⁴. Хто збиратиме врожай вимерлих одноосібників? На людо- і трупоїдство не реагували. Колгоспники та одноосібники залишали колгосп, село без відома правління колгоспу й радянської влади, їдуть у промислові центри на новобудови цілими сім’ями.

Ситуація описувалася відсторонено. Партійці реагували рівно так, аби виявити достатньою мірою партсвідомість і віру в «комуністичні ідеали», не порушуючи онтологічного питання: невже саме масове людиноббивство насправді гарантує перехід у комуністичну еру?! Впродовж майже двох років агонії села головним завданням для них ставало особисте виживання. У цьому сенсі

³⁰ Там само. Спр. 6277. Арк. 61.

³¹ Там само. Арк. 60.

³² Там само. Арк. 194.

³³ Там само. Спр. 6276. Арк. 55—60.

³⁴ Там само. Арк. 38.

фінальна фраза з секретної доповідної записки вповноваженого по Н. Василівському району Бушуєва Хатаєвичу від 1 лютого 1933 р. являє еталонний зразок пустомолота: «Для боротьби зі смертністю по цих селах вжиті на місці за моєї участі низка конкретних практичних заходів, які здійснені, але необхідна допомога обздраву та Червоного Хреста»³⁵.

Справою партійної честі стає приховування факту, що масову смертність дають саме колгоспи (передусім комуни), які, довірившись пропаганді, віддали в 1931 і 1932 рр. весь вироблений хліб і насіння в надії, мовляв, «пролетарська влада» знає, що робить, і за самовіддану «комуністичну працю» належить нагорода не у вигляді голодної смерті. Голодували і комсомолки, і ударники («у Цебриківському районі є випадки опухання від голоду кращих колгоспників ударників, які на загальних зборах чесно віддавали зароблений ними хліб, аби показати приклад решті колгоспників»³⁶), і члени сімей червоних партизанів. «Мають місце випадки голодування членів партії»³⁷. Голодували «активісти-колгоспники», «виробничо-колгоспний актив», що мав 300—900 трудоднів (!)³⁸, «голодує актив і буксирні бригади, харчуються дохлятиною»³⁹. Попри всі доводи здорового глузду управління підраховували опухлих і виснажених «куркуль». «Куркуль» із визначення соціальної верстви перетворився на онтологічне тавро.

«Сім'я знайдена опухлою в нетопленій кімнаті, харчуються перцевим розсолем і розсолем з-під помідорів»⁴⁰, — банальний опис банального становища. «Вповноважені» різних мастей писали: не можна допускати голодування колгоспників. Водночас одноосібники голодують цілком заслужено — адже відмовилися вступати в колгосп. Документація дискурсивно продовжує і розвиває тезу Й. Сталіна про «продовольчі труднощі» як наслідок несвідомого господарювання. У цій же концептуальній рамці вибудована доповідна записка «Про результати перевірки випадків голоду в Межівському районі» (14 лютого 1933 р.) заступника начальника обласного відділу ДПУ Лея: «Під час збиральної кампанії у видачі продуктів була допущена зрівнялівка... Попутно з такою видачею продуктів, правління комуни займалося самопостачанням, розкрадаючи продукти, призначені для дит'ясел і т. ін.»⁴¹. Лей смакував, як керівний осередок, що мав виступати взірцем комунарського світогляду та поведінки, перетворився на угруповання, зосереджене на завданнях власного виживання й налагодження комунікації з «керівними органами». Виступаючи водночас й інструментом необмеженого визиску та репресій, і його ж об'єктом, за борошно, мед, олію, квасоллю, сушені вишні продали душу комунобільшовицькому дияволу голова комуни, секретар партосередку, рахівник, секретар осередку КСМ, завгосп та голова

³⁵ Там само. Спр. 6277. Арк. 12.

³⁶ Там само. Спр. 6275. Арк. 130.

³⁷ Там само. Спр. 6277. Арк. 63.

³⁸ Там само. Арк. 78.

³⁹ Там само. Арк. 152.

⁴⁰ Там само. Арк. 15.

⁴¹ Там само. Арк. 18.

сілради. Під покровом ночі вони розтягнули 300 кг борошна та сушки, що були виврані з рота дітей, яким в яслах підмішували борошно з березки й сурогати.

Не менш складне завдання в контексті табування Голодомору постало у середовищі німецьких колоністів та євреїв, які виживали завдяки допомозі з-за кордону. «Нині частина німців села Андріївки регулярно отримують допомогу з Америки, Німеччини через Коростенський "Торгзін" від 10—5 до 20 доларів і марок. Масова робота проти отримання цієї допомоги ще не розгорнута», — нотував голова контрольної комісії Робітничо-селянської інспекції Олевського р-ну Кружевой, і тут же накреслював інструменти подолання проблеми: «На мій погляд, потрібна негайна встряска Олевської парторганізації і посилення керівництва (так, це універсальне формулювання й цілепокладання, оскільки потрібна не зміна людиноненавистницької політики, а "посилення керівництва" — Л. Я.), адже з передового району, яким був Олевський район у часи виконання політ кампаній, перетвориться на відсталий район, якщо не вжити відповідних заходів»⁴².

«Вживання заходів» стає універсальною формулою спілкування влади на кожному з проміжних вузлів. Катастрофа Голодомору вкладається в конструкт «на чолі колгоспу тривалий час стояла банда петлюрівців, повстанців і кримінального елемента, які заарештовані. В колгоспі багато ледарів, прогульників»⁴³. Нескінчене / циклічне «вживання заходів», і то репресивних, до всіх перетворює «надзвичайщину» на звичайну практику. Нормалізація репресій до всіх учасників і статистів катастрофи — нормалізація превентивного й реактивного терору перевели існування в режим «голоного життя» (Дж. Агамбен), коли ніхто не був певний ані в майбутньому, ані у сьогоденні. Всі змушені добирати слова, аби вибудувати альтернативну реальність. Основне завдання — підігнати її під утопічну картину, яку малює розпорядча та, відповідно, центральна влада. Що відбувається насправді — нікого не цікавить, навіть якщо навколо мруть тисячі людей. У доповідній записці секретаря Генічеського РПК Носача Хатаевичу йдеться про те, що люди приготувалися вмирати, припинили хлібозаготівлі й не «боролися» за насіння — РПК невідкладно провів «перестановку людей, що засиділися». З 68 колгоспів уповноважених РПК «потребували» 50, із людьми «создалось затруднительное положение». 90 % заготівельників виїхали. Лишилися 8 агітаційно-масовиків. Нема навіть десятка, що їх можна посадити в колгоспах, щоби «втягнути їх у передові»⁴⁴. «20 колгоспів перебувають у середньому стані. Якщо добре над ними попрацюємо, вони з весняної сівби вийдуть зміцнілими передовими колгоспами»⁴⁵.

Брехати, брехати, і ще раз брехати! Тільки всеохопна брехня надає сенс існуванню кожного окремого функціонера, а разом із тим — право на підсилений пайок. У брехні голод розчиняється. Не лишається зачіпок за реальність. Член артілі «Червоний садовод» Троїцької сілради Терпіннівського російського

⁴² Там само. Спр. 6276. Арк. 96—97.

⁴³ Там само. Спр. 6275. Арк. 47.

⁴⁴ Там само. Спр. 6277. Арк. 32.

⁴⁵ Там само. Арк. 33.

національного району Іван Рудик апелював до редакції часопису «Колгоспне село»: «Газета пише одне, а робиться друге... В нас одне тільки правління з хлібом, бо вони одержують по 40 трудоднів в місяць. В нас не тільки з харчами для людей, але і для худоби досі корму не роздали. Прохаємо газету допомогти в цій справі. Може деяких наших керівників треба підтягнути в цій справі. Прошу негайно дати нам не знаю що, чи відповідь, чи допомогу»⁴⁶.

Розлюднення масове і стосується воно не лише канібалів і трупоїдів (ті зазвичай названі «класово ворожим» чи маргінальним «елементом», «куркулями», «злочинцями», а то й членами «контрреволюційних» осередків, як «за соціальним походження б-процентниця»-канібалка, котра з'їла свою дочку й померла⁴⁷). Відбувається десуб'єктивізація та дегуманізація всіх жертв. Персональна трагедія смерті від голоду (а йшлося часто про цілі сім'ї) розчиняється в конструкті «генеральної лінії партії». Трагедія зникає як така. Вона присутня лише в тій частині листування, що становить протестний дискурс Голодомору — суто антикомуністичний та антирадянський за своєю суттю. Натомість офіційний — не про трагедію голодної смерті, і це зрозуміло — про це не можна й немає сенсу казати. Він про те, що «подальше зростання продускладнень є прямою загрозою успішному виконанню чергових господарсько-політичних кампаній на селі — збиральної і просапної. Тому необхідно вжити термінових заходів для посилення проддопомоги районам, які її потребують, з метою ослаблення продускладнень, від яких вони потерпають», як то в листі начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР З. Кацнельсона голові відомства В. Балицькому від 5 квітня 1933 р.⁴⁸

Червоною ниткою документації, навіть суворо засекреченої, призначеної для дуже вузького кола осіб, є нав'язування ідеї — мовляв, «самі винні». Як-от одне з проміжних зауважень із цілком секретної записки С. Косіору секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського: «[...] голодуючі у своїй переважній масі, — колгоспники, які мають мало трудоднів, а з одноосібників переважно ті, хто планів не виконав, погано сів, недосіяв (дуже рідкими серед голодуючих — одноосібники, які виконали свої хлібні завдання)»⁴⁹. З інформаційної довідки С. Косіору «Про факти голоду» в Київській обл.: «Як правило, серед колгоспників голодують ті, які мають найменше трудоднів, а серед них найбільш сильно голодують багатосімейні»⁵⁰. Алгоритм «списання» людей примітивний: «Характерно відзначити, що багато з померлих є членами сімей, які брали малу участь у трудовій діяльності колгоспу, при чому, у всіх виявлені невеликі запаси продовольчих культур»⁵¹.

Спеціальна формула пояснень зрештою склалася й для випадків масової смертності колгоспників-ударників: «Ці колгоспники, як правило, є жертвами

⁴⁶ Там само. Спр. 6210. Арк. 8.

⁴⁷ Там само. Спр. 6275. Арк. 130.

⁴⁸ Там само. Спр. 6276. Арк. 39—46.

⁴⁹ Там само. Арк. 81.

⁵⁰ Там само. Арк. 95.

⁵¹ Там само. Спр. 6277. Арк. 95.

загального безгосподарного стану колгоспів, членами яких вони є, величезного розбазарювання хліба на громадське харчування, розкрадання хліба ворожими колгоспам елементами, внаслідок чого норма оплати трудоднів в цих колгоспах виявилася мізерно низькою»⁵². І є, samozрозуміло, не наслідком злочинної селянської політики влади, а «впливу куркульських, петлюрівських, бандитських елементів»⁵³. Або ж інше, ще більш прозоре формулювання: «Переважна більшість голодуючих відносяться до ледарів, зривників колгоспного будівництва. З боку цих елементів і нині мають місце своєрідні прояви класово-ворожих настроїв і дій»⁵⁴. Ну, і на довершення — апеляція до позиції самих селян, які, мовляв, «ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них майже не працювало і має дуже невелику кількість трудоднів»⁵⁵.

Катастрофічні масштаби голоду та масова смертність називаються наслідком «поганого господарювання», відсутності «класової пильності», неналежного рівня відданості «ідеалам пролетарської революції» й «радянській владі». Цей жорсткий ідеологічний конструкт перекинувся на шпальти преси, лунав з усіх трибун (зокрема судових) — тобто кліширувався, тиражувався через усі пропагандистські передавальні паси. Цілковитою прозорою була мета — нав'язування жертві Голодомору думки про її власну відповідальність за пережитий жах.

Не менш наполегливо транслювалося уявлення про те, що зупинити смертність населення від голоду можна, ухвалюючи рішення на рівні РВК, ОВК, районних та обласних парткомів про припинення голоду з чіткою вказівкою строку виконання цього рішення — при цьому не зупиняючи ані грабіжницьких хлібозаготівель зі вже до нитки роздягненого селянства, ані знімаючи з голодуючих звинувачень у «контрреволюційності». У цьому сенсі примітна невеличка записка функціонера Неживого (!) на ім'я Косіора, Постишева та Вегера, датована 24 лютого 1933 р.: «У В-Олександрівському районі останніми днями посилилася провокація з приводу смертності від голоду. Крім того, 24 цього місяця мав місце випадок вбивства /зарізаний/ одного 12-річного хлопчика в селі Архангельському двома хлопчиками /брати/ того ж віку. В убитого хлопця розрізана грудна клітка і нутрощі в сирому вигляді з'їдені вбивцями. Докладно з'ясовуються особи, які спрямували хлопців на вбивство... Вбитим виявився хлопчик одноосібника Тетері, який проживає в тому ж селі. Два брати учасники вбивства діти одноосібника, середняка, Тербила Марка, засудженого на п'ять років за спекуляцію хлібом. Мати їх /мачуха/ після арешту батька пішла з села невідомо куди. Таким чином діти по суті були бездоглядними»⁵⁶.

Навесні — влітку 1933 р. масштабний соціальний експеримент Кремля завершився. У штучно створеній лабораторії Голодомору було зруйновано традиційні шаблони обцинного самозахисту. Тож випадки кругової поруки, як спо-

⁵² Там само. Арк. 96.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. Арк. 99.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. Спр. 6276. Арк. 90.

сіб селянських спільнот бодай якомсь боронитися в умовах хлібозаготівель, влада спромоглася ефективно викрити вже у другій половині 1932 р.⁵⁷ Селяни вимушено демонстрували зовнішню приязність до вповноважених, удавали, що радіють їхньому приходу, але очі видавали ненависть⁵⁸. Питаючи про проблеми голодуючих, уповноважені втлумачували, що кардинальне покращення становища можливе тільки за умови вступу в колгосп та самовідданої роботи. І село не витримало, оскільки наприкінці страшної зими 1932—1933 рр. його опірний ресурс вичерпався. Перед обличчям невідворотної голодної смерті воно зробило свій вибір — життя в колгоспній неволі. Колгосп же перетворювався на прототип культової орвеллівської «скотоферми» — якісно нової форми соціального життя, тоталітарного.

Тоді ж закріплювався взірцевий набір характеристик людини маси: дводумність, імітаційність, конформізм, глухість до чужих страждань, хаотичність / нелогічність мислення, соціально-класова детермінація оціночних суджень, асоціальність та громадянськість, що є надбудовою показного / смертоносного радянського державного патріотизму. Універсальним і чи не єдиним інструментом рефлексії стають «анонімки» (для прикладу: з району станції Волноваха, Люксембург, Царекостянтинівка, Чубарівка, Володарське, Сартана, Бердянськ, Мелітополь⁵⁹), листи в обкоми чи облвиконкоми, редакції газет, зрештою листівки з відчайдушними закликами до повстання, що не мали відгуку в безвільній масі.

Не буде перебільшенням твердження, що саме впродовж Голодомору (оскільки навіть попередні роки суцільної колективізації не спромоглися атомізувати сільський соціум) відбулося закріплення як домінантного ідентичнісного налаштування, російського за походженням й комуністичного за формою — тоталітарного уявлення про добро та зло. Це означало руйнування традиційних для селянських етнічних груп біблейських фокусів діагностики добра в обох його сутностях: як утілення волі Божої та як наслідку дотримання Божих заповідей і встановлених правил життя стосовно людини як зіпкку образу Божого. В горнілі нелюдських страждань періоду Голодомору та знущань, що його супроводжували, народилася принципово нова за морально-етичними налаштуваннями «радянська людина» (хоч на той час вона ще не склала демографічної більшості). Базовою її відмінністю від людини традиційного селянського світу була підміна фокуса добра як милості Бога для людини, на тезу «добром є все, що потрібно радянській владі та справі світової пролетарської революції». Понад те — мільйони жертв Голодомору стали не лише інструментом силового затвердження цієї тези на рівні фізіологічних рефлексів, а й аргументом на ко-

⁵⁷ Механізм руйнування кругової поруки можна зрозуміти на прикладі старообрядницького с. Городище — його вичерпно викладено в доповідній записці Ворошиловського міськкому партії Донецькому обкому КП(б)У з приводу занесення місцевого колгоспу на «чорну дошку», 4 січня 1933 р. [6, С. 572—574].

⁵⁸ Це, зокрема, дуже влучно описував грек за походженням комуніст Іван Стріонов, який у той час був уповноваженим у російському національному районі [13, С. 185].

⁵⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6277. Арк. 42.

ристь уявлення: Кремль — сильніший і страшніший за Бога. Ця базова установка виявилася висхідною точкою масових ментально-ціннісних (пере)налаштувань. «Упаковування» людиноненависницької реальності у цей новий по суті морально-етичний конструкт фіналізувало затвердження комуністичного тоталітаризму в його сталінській версії. Пізніші за часом масові репресії виконали роль свого роду хірургічного інструмента, який (до)видалив зі скаліченого соціального тіла ті осередки групового (як, скажімо, етноконфесійні громади) й індивідуального опору, що виявилися непіддатливими до психоемоційного перепрограмування. З кузні Голодомору вийшла якісно нова людина, з ознаками, що не були притаманні її пращурам. На шляху атомізації як запоруки сталості тоталітарної системи було знято низку перепон. Налаштування викутої в горнилі трагедії «людини юрби» питомо відрізнялися від тієї, що синхронно народжувалася в нацистській Німеччині. Поміж низки специфічних ознак у ній домінував комплекс жертви непереборних обставин, довічний страх умерти голодною смертю посеред натовпу, якому байдуже до твоїх страждань. При цьому руйнування базових засад селянської хліборобської ментальності відбувалося як у жертв, так і в катів.

Метою «виховання голодом» було запровадження установки: працюєш (стілки й там, де тобі скажуть) — живеш, ні — не живеш. Кремлю йшлося про те, щоб змусити селянство беззастережно та механічно гарувати на незрозумілу й онтологічно невластиву йому ідею, при цьому перейшовши на аскетичний спосіб життя та ненормовану неосмислену працю «соціальної тварини», яка не послуговується власним розумом, а лише рефлекторно реагує на накази⁶⁰. Брак особистісних спонукань до роботи компенсувався повсякчасними політичними «проработками», вранішніми й вечірніми «політінформаціями» (тогочасними аналогами сеансів індоктринації), які мали занурювати трудівника у специфічний стан свідомості, коли він навіть у ситуації крайнього фізичного виснаження йшов працювати на радвладу.

Інструментом індоктринації стала «дерев'яна мова», що виконувала функцію універсального гіпнотизера, котрий впливає і на функціонерів, і на жертв. Нездатність брехати голодним просто у вічі вона перетворювала на «масо-боязнь, що призводить до відриву від мас, невміння правильно підсумувати різні настрої та зробити належні практичні висновки»⁶¹; заяви про відсутність хліба на селі й нереальність планів хлібоздачі — на «опортунізм» і «пораженство»; селянську «волинку» — на «антирадянську демонстрацію»⁶²; ремствування на непосильність планів — на «підривну куркульську контрреволюційну діяльність»; відчайдушне бажання опухлих їсти — на «контрреволюційні настрої самозабезпечення»; відмову приймати плани хлібоздачі чи пояснення, що не

⁶⁰ Реагуючи на це, у с. Янжулівці колгоспники на зборах вигукували: «Дайте змогу нам самим плянувати с/г і ми вас засиплемо хлібом» (Там само. Спр. 5848. Арк. 40).

⁶¹ Там само. Арк. 39.

⁶² Там само. Арк. 40.

можна виконати план сівби, якщо немає насіння — на «капітулянтство»; безмежний терор і свавілля сільських активістів — на «ліві перегини»; спроби дирекцій радгоспів і правлінь колгоспів урятувати робітників та колгоспників від голоду — на «неприпустиме розбазарювання хліба на продовольчі потреби», а сам голод — на «продовольчі ускладнення» та ін. Напівмертві селяни ставали ворогами так званого радянського ладу за саме бажання жити. Якщо їси м'ясо здохлих коней, роздаєш його колгоспникам (як це зробила Мотря Білан) і при цьому нарікаєш на життя, то ти — «куркулька», поширюєш «провокаційні чутки». Розплатою за це стане виключення з колгоспу, тобто приречення на смерть⁶³. Наслідуючи вивернуту логіку тогочасних звітів, «куркулями» були всі ті, хто рятувався втечею. При цьому в неможливих болгарських та албанських селах Мелітопольщини рівень «куркульського засилля» становив від чверті до половини (!) жителів уже фактично знелюднених поселень (Ганнівка, Девненське, Георгіївка, Каденкіне, Гірсівка)⁶⁴. Самоспростовна реальність документа — втікав й «актив», зокрема голова сільради, секретар партосередку, агроном і вчитель із Георгіївки, голова та секретар сільради, голова колгоспу з Девненського.

У ситуації табування теми голоду народжувався особливий тип документації, де є «окремі продовольчі труднощі» та дуже багато тих, хто «прикидається голодним» і пограбованим владою, з одного боку, а з іншого — «скористався» важкою ситуацією для того, щоби «вести антирадянську агітацію». Причому це стосувалося всіх соціальних верств і посадових осіб. Такий собі вивернутий світ, де голод не можна називати «голодом», але при цьому доводиться писати дуже детальні звіти. У цьому вивернутому світі відбувалося багато дивного. Там виникали «моменти погіршення громадського харчування», «нездорові настрої серед робітництва», «лівацькі перегини та перекручування генеральної лінії партії», а самі радянські громадяни всіх категорій поділялися на поганих і хороших. «Погані комуністи» не розуміють, чому норми постачання хлібом за картками зменшуються, якщо Й. Сталін на XVI з'їзді говорив, що вимоги робітництва про покращення постачання мають бути задоволені. У цьому світі є «часткові продовольчі ускладнення», такі, що опухлі робітники масово не виходять на роботу, а місцеві промзаклади й лісозаготівлі зупиняються через брак рук⁶⁵.

Мова перетворювалася на набір штампів, однаково універсальних у всіх національних і суто українських районах, вона «цілком і повністю» визнавала «вірним» чергове рішення ЦК КП(б)У, «доручала» бюро РПК «навколо цього питання створити суспільну думку», «розгорнути практичну роботу з невідкладного виконання», «мобілізувати на цю роботу всю партійну, комсомольську, профспілкову і громадську організацію»⁶⁶. Їй властива лексична десуб'єктивізація: «згуртуватися навколо ленінського ЦК і мобілізувати всю масу колгоспни-

⁶³ Там само. Спр. 6277. Арк. 55.

⁶⁴ Там само. Арк. 64.

⁶⁵ Там само. Спр. 5824. Арк. 40—41.

⁶⁶ Там само. Спр. 4732. Арк. 1.

ків, колгоспниць, бідняків»⁶⁷, «бідняцько-середняцька маса», «наймитсько-бідняцька маса». В ній зникали люди з їхніми власними бажаннями, прагненнями, поглядами... Була лише «маса», «маси». Цікаво, що «маси» «йдуть у фарватері рішень партії та уряду» й суголосно їх підтримують. Натомість опоненти залишаються носіями певних колективних чи навіть індивідуальних ідентичностей / суб'єктностей — «антипартійних», отже «антирадянських» за своїм наповненням. Вони, на відміну від «мас», зберігають і своє соціальне означення («колишній куркуль», «колишній підкуркульник», «колишній меншовик», «колишній есер», «колишній поліцейський», та й просто — «колишній»).

Саме у цій непримиренній боротьбі фактів реального життя та фанатизму народжувалася радянська ментальна «роздвоєність», або ж тоталітарна соціальна шизофренія. Реальність (світ емпірики) і комунобільшовицька утопія (світ ідеологем) існували синхронно як світи, що перетиналися лише під час допитів у ДПУ. У «країні трудящих» нормою ставало цілком утилітарне ставлення до селян: влада рятувала вмираюче селянство не з гуманізму та не задарма — за власний кошт тих самих селян, у борг. Цинічний розрахунок виклав голова Дніпропетровського обвиконкому Алексєєв у записці на ім'я очільника Раднаркому УСРР В. Чубаря⁶⁸.

Кремль у змодельованій ним самим ситуації виступив таким собі Мефістофелем, що навесні 1933 р. змусив селян підписати довічну угоду кров'ю: хочеш жити — працюй, безсловесно та бездумно. Керівники республіки, власне, того й не приховували. Доповідна М. Хатаєвича Й. Сталіну про перспективи посівної кампанії 1933 р. цілком відверта: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення приватницьких, дрібнобуржуазних прагнень, які переживала більшість колгоспників під час минулих хлібзаготівель. У середовищі тих колгоспників, які зовсім недавно тягали й розкрадали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не хотіли чесно працювати в колгоспному виробництві, відзначається, що вони більше усвідомлюють необхідність чесно та старанно працювати для колгоспу, помічено зростання турботи про зміцнення усупільненого колгоспного виробництва»⁶⁹. З розлогого й дуже детального тексту виходить, що українські колгоспники не лише усвідомили «хибність» своєї попередньої поведінки: «стараний добросовісний колгоспник» — це просто-таки новий біологічний вид.

* * *

В основі тоталітаризації СРСР лежала утопічність стратегії другого комуністичного штурму, що мислилася як переможна соціальна війна, в якій районні парткомітети мали перетворитися на вузловий елемент здійснення суцільної колективізації під гаслами стрімкого й переможного переходу в комуністичну фазу (пізніше підправлену на «соціалістичну»). Центр генерував «імпульси», що мали безвідмовно виконуватися на місцях, без жодних дискусій і з максимальною само-

⁶⁷ Там само. Арк. 2.

⁶⁸ Там само. Спр. 6277. Арк. 78.

⁶⁹ Там само. Арк. 106.

віддачею. При цьому опція (не)реалістичності завдань була відсутня у принципі. В більшовицькій системі координат «маси» втратили базові ознаки живих біологічних об'єктів, перетворившись на людино-години робочого часу / трудодні, які не потребували жодних вкладень для існування. Реквізувати все зерно, посів-матеріал, продовольство, обкласти нищівними податками і штрафами, а крім того вилучити чи не всі наявні гроші через систему держпозик — таким був «план» побудови комунізму. Фактично йшлося навіть не про систему рабської праці за окраєць хліба — про «ударницьку» з максимальною самовіддачею натще! Утримання «мас» просто не передбачалося, воно мало компенсуватися добре продуманою, розлогою системою наказів і репресій за їх невиконання.

Універсальним приводом терору стала риторика боротьби за «суцільну колективізацію» й ліквідацію «останнього капіталістичного класу — куркульства». Вона спрацювала як компонента негативної мобілізації в кількох інтерпретаційних площинах: «війна з куркульством», «боротьба / війна за суцільну колективізацію», «боротьба / війна за хліб / хлібозаготівлі», «війна з буржуазною Польщею / фашистською Німеччиною / українськими буржуазними націоналістами».

Хронічний брак кадрів (люди ж бо залишалися людьми та банально не витримували) перетворив місцеві органи управління, районні й низові парт(ком)осередки на «прохідний двір», де панувало свавілля заїжджих «уповноважених», що змітало на своєму шляху все живе та людяне. Вони ж ставали інструментом прищеплення страху перед самостійністю і знищували навички жити власним розумом, як і трансливали навіжену віру в те, що якщо здати весь хліб, підписатися на позику на всю зарплату, виконати всі розверстки, сплатити всі штрафи, то назавтра — настане комунізм. Це така собі інверсія суїцидальності тоталітарних сект — роздягнутися до нитки, віддати все «месії» та ввійти у царство Боже, заподіявши колективне самогубство.

Всі, хто мали альтернативне мислення, ким би вони не були — партфункціонерами, головами колгоспів, активістами чи одноосібниками / «куркулями» або двадцятип'ятитисячниками-робітниками — оголошувалися «відщепенцями» й лінчувалися в той чи інший спосіб. Ідентифікатором «іншого» в документах 1933 р. ставала саме адекватність світосприйняття катастрофи Голодомору. На висушеному згарищі вкорінювалися лише саджанці з «перепрошитими» мізками. Лише так можна було вижити фізично. У цьому полягав перспективно згубний наслідок Голодомору.

Жодних вагомих відмінностей розгортання алгоритмів штучного Голодомору, що зробив тоталітаризацію УСРР / СРСР незворотною, в місцях компактного розселення нацменгромад, у національних радах та районах не спостерігалося. Як і решта мешканців радянської України, так звані нацмени за фактом громадянства стали об'єктом голодоморних тоталітарних технологій.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Arendt, Kh. Dzhherela totalitaryzmu. 2-e vyd. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-ге вид. Київ: Дух і літера, 2005. 540 с.]
2. Ivanchenko, A.V. (Comp.), Kulchytskyi, S.V. (Ed.). Holodomor v Ukraini 1932—1933 rr.: bibliohrafichni pokazhchyk. Odesa, 2022 [in Ukrainian].
[Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: бібліографічний покажчик / Упоряд. А.В. Іванченко; Ред. кол.: С.В. Кульчицький (наук. ред.), І.О. Бірюкова (відп. ред.). Ред. І.С. Шелестович. ОННБ; Інститут історії України НАН України. Одеса, 2022. 560 с.]
3. Henotsyd ukrainsiv 1932—1933 za materialamy dosudovykh rozsliduvan. Kyiv; Kharkiv, 2022 [in Ukrainian].
[Геноцид українців 1932—1933 за матеріалами досудових розслідувань / упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк; Нац. акад. прав. наук України [та ін.]; вступ. слово: О. Петришин. Київ; Харків, 2022. 664 с.]
4. Tragediya sovetskoj derevny. Kollektivuzatsiya u raskulachyvanje. 1927—1939. Dokumenty u materiyaly. V 5 t. T. 3. Konets 1930—1933. Moscow, 2001 [in Russian].
[Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 3. Конец 1930—1933 / РАН, Ин-т рос. истории, Федер. архив. служба России, Рос. гос. архив соц.-полит. истории, Гос. архив Российской Федерации, Рос. гос. архив экономики, Рос. гос. воен. архив, Центр. архив Федер. службы безопасности России, Моск. школа соц. и экон. наук, Бостон колледж (США), Ун-т Торонто (Канада), Ун-т Мельбурна (Австралия), Бирмингемский ун-т (Великобритания), Сеульский гос. ун-т (Республика Корея), под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 1008 с.]
5. Pyrih, R.Ya. (Comp.). Holod 1932—1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.]
6. Pyrih, R.Ya. (Comp.). Holodomor 1932—1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.]
7. Yakubova, L., Prymachenko, Ya. V obiiimakh strakhu i smerti: Bilshovytskyi teror v Ukraini. Kharkiv, 2016 [in Ukrainian].
[Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті: Більшовицький терор в Україні. Харків: Книжковий клуб «КДС», 2016. 544 с.]
8. Yakubova, L. Instrumentarii sotsialnykh zmin: bilshovytskyi teror i radianizatsiia v Ukraini. Yefimenko, H.H., Kulchytskyi, S.V., Pyrih, R.Ya., Skalskyi, V.V., Yakubova, L.D. *Ukraina i ukrainsi v postimpersku dobu (1917—1939)*. Kyiv, 2021: 378-424 [in Ukrainian].
[Якубова Л. Інструментарій соціальних змін: більшовицький терор і радянська в Україні. Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Пиріг Р.Я., Скальський В.В., Якубова Л.Д. *Україна й українці в постімперську добу (1917—1939)* / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. С. 378—424.]
9. Yakubova, L. Etnonatsionalnyi postup radianskoj Ukrainy. Yefimenko, H.H., Kulchytskyi, S.V., Pyrih, R.Ya., Skalskyi, V.V., Yakubova, L.D. *Ukraina i ukrainsi v postimpersku dobu (1917—1939)*. Kyiv, 2021: 425-465 [in Ukrainian].
[Якубова Л. Етнонаціональний поступ радянської України. Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Пиріг Р.Я., Скальський В.В., Якубова Л.Д. *Україна й українці в постімперську*

- доби (1917—1939) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. С. 425—465].
10. Yakubova, L. Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radianskoï Ukrainy u mizhvoïennu dobu. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну dobu. Київ, 2011. 339 с.].
 11. Reabilitovani istoriïciu: U 27 t. Luhanska oblast: U 3 kn. Kn. 1. Luhansk, 2004 [in Ukrainian]. [Реабілітовані історією: У 27 т. Луганська область: У 3 кн. Кн. 1. Луганськ, 2004. 729 с.].
 12. Hryhorenko, P.H. Spohady. Kyiv, 2007 [in Ukrainian]. [Григоренко П.Г. Спогади. Київ: Україна, 2007. 664 с.].
 13. Istoriia povsiakdennosti v yii etnichnomu vymiri: spohady hreka-komunista. Kyiv, 2009 [in Ukrainian]. [Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 332 с.].

Надійшла / Received 11.03.2024

Larysa Yakubova

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of Ukraine (1920s — 1930s),
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
lyakubova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3651-4225>

TOOLKIT OF THE HOLODOMOR IN THE FORMATION OF MASS CONSCIOUSNESS IN THE TOTALITARIAN ERA (ON THE EXAMPLE OF ETHNIC MINORITY COMMUNITIES)

The purpose is to analyze the influence of hunger-inducing technologies on the state of mass consciousness in the places of settlement of ethnic minorities of the UkrSSR. **The methodological basis** is the principles of historicism, scientific, and problem-chronological, applied in the conceptual framework of totalitarian studies. **The scientific novelty** lies in revealing the algorithms of the totalitarian transformation of mass consciousness under the influence of the Holodomor on the example of ethnic minority communities of the UkrSSR. **The main results.** The totalitarian transformation of the sphere of mentality, individual, and group behavior under the influence of the Holodomor tragedy is reflected in the example of residents of national districts, village councils, and villages of the UkrSSR. The decisive role of the political instrumentalization of artificial famine in the approval of the totalitarian Communist-Bolshevik system is shown.

Keywords: *national councils, national districts, totalitarianism, Holodomor, grain provision, genocide, genocidal practices, terror, repressions, “wooden language”, conformism, “class war”, totalitarian transformation of society, totalitarian atomization.*